

Az OTKA/NKFI Hivatal által támogatott, 128321 azonosító számú ""Én-formálás a szépség által: a személyiségfejlesztés technikái az ókeresztény korban" című kutatás szakmai zárójelentése

A kutatás a terveknek megfelelően zajlott, és a vártnál jelentősen gazdagabb publikációs termést eredményezett. A publikációk pontos adatait a pályázati honlap megfelelő helyén közzétettük, az alábbi szöveges összefoglalásban csak a címeket említjük meg. A négy kutató mindvégig összehangoltan dolgozott.

A kutatás első évében (2018-2019) Somos Róbert elkészült Órigenész 29 görög nyelvű Zsoltár-homíliájának nyersfordításával. Előadásokat tartott homíliák „remény” fogalmáról: „Szép remények Órigenész Zsoltár-homíliáiban”; „A remény mint téma és mint jelenség az ókeresztény kultúrában”; „Theologia naturalis and theologia revelata in Origen's First Homily on Psalm 77.” A témában megjelent publikációja: „Órigenész a másolási hibáról – „Esettanulmány a Hetvenhetedik zsoltárt magyarázó Első homíliáról.”; „Hogyan látta Mózes az Úr hátát? Az Exodus 33,23 patrisztikus értelmezései.”

Görföl Tibor egyrészt az önformálás patrisztikus stratégiáit vizsgálta, elsődlegesen az interszubjektív dimenzió szempontjából (vezetők és vezetettek az aszkézis területén, az aszketikus előjelű kapcsolatok személyformáló tényezői), másrészt a spekulatív patrisztikus gondolkodás és a belső, lelki fejlődés összefüggései alapján, különösen a 2. században. A kutatás során kiderült, hogy a lelkiatyák alakja és szerepe nem csupán másodlagos kísérőjelensége a keresztény lelkiség és vallásosság történetének, hanem mind elvi, mind gyakorlati téren az aszketikus irodalom, a lelkipásztori irányultságú teológia és általában a „spirituális” igényű keresztény gondolkodás szerves összetevőjét alkotja. A lelkiatyaság természetesen elsősorban a monasztikus kultúra összefüggésben játszott meghatározó szerepet, hiszen máig érvényes meggyőződés szerint a monasztikus szerzetesek azok, akik mester segítségével akarják elsajátítani a kereszténységet. Az interszubjektív jellegű önformálási stratégiáknak egészen eltérő mintái figyelhetők meg Pakhómiosznál, az apophthegmák sivatagi irodalmában, Evagriosz Pontikosznál, Cassianusnál, Benedeknél, Ágostonnál, majd ismét új jelenségek mutatkoztak a Theodorosz Sztuditész nevéhez kötődő kései monasztikus reformtörekvéseknél, és a sztudita hagyomány későbbi képviselőinél, pl. Szümeón Eulabésznál. Ezeket a mintákat részletesen bemutatta „A művészetek művészete. Fejezetek a lelkiatyaság korai elméletéből és gyakorlatából” c. tanulmányában. A monasztikus irodalom és a spekulatív gondolkodás összefüggéseit vizsgálta „A szavak és a hallgatás. A beszéd határai és a csend végtelen terei.” és az „Ornata dispositio. A teológia, a szépség és az aszkézis összefüggései Irenaeusnál.” c. tanulmányaiban.

Heidl György az első latin nyelvű teológiai értekezés, Novatianus De Trinitate c. művének jelentős részét lefordította. Előadásokat tartott Oxfordban és Rómában a művészet és személyiségfejlesztés, művészet és beavatás összefüggéséről: „Augustine on Singing.”; „Spousal love beyond the grave: the ‘Christian’ Alcestis in Via Latina hypogeum”; „Jézus Krisztus szépsége és rútsága.” Elkészített két angol és egy magyar nyelvű tanulmányt, amelyek azóta már megjelentek („Augustine on Singing.”; „Spousal love beyond the grave; „Jézus Krisztus szépsége és rútsága.”)

A kutatás második évében (2019-2020) folytattuk a patrisztikus kor elméleti (teológiai) és gyakorlati (spirituális-aszketikus) elgondolásai közötti összefüggések vizsgálatát, mégpedig három területen. A projekt szempontjából kiemelt jelentőségű kutatási terület a zene és az éneklés elméleteinek, valamint személyiség- és közösségformáló gyakorlatának vizsgálata a patrisztikus korban Órigenésztől Boethiusig. Elkészült és megjelent Órigenész zsoltárhomíliáinak fordítása (29 görög, 5 latin nyelvű szöveg) bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel, valamint Boethius De institutione musica c. értekezésének teljes magyar fordítása is, amely az ógörög zeneelméleteket legfontosabb közvetítője volt a latin középkor szerzői számára. Órigenész néhány éve felfedezett görög homíliái nem csupán az Órigenész-kutatást gazdagítják új szempontokkal például a teológiai antropológia („a vesék” allegorikus magyarázatai) és a természetfilozófia területén (a teremtett világ törvényeinek megismerése a helyes bibliaértelmezés előfeltétele), hanem a zsoltárok könyvének keresztény értelmezéstörténetét és 3. századi gyakorlati használatát is jobban megvilágítják. Hatásuk Keleten a kappadókiai teológusok munkáiban, Nyugaton Hilarius, Ambrus és Ágoston zsoltármagyarázatain is érződik, és kitüntetett módon a szerzetesi-aszketikus hagyományban is tetten érhető. Az Evergetinosz c. gyűjteménynek abból a mondásából kiindulva, mely szerint „az éneklés kioltja a könnyeket”, a korai szerzetesi irodalom és a korai bizánci hagyomány spirituális elveit abból a szempontból vizsgáltuk meg, hogy mennyiben kedvez a szépség és a szép megnyilvánulása az egyéni aszkézisnek. A jelek szerint a *donum lacrimarum*, vagyis a belső megrendülés és átalakulás kitüntetett formája ebben a hagyományban nem fér meg a szépség érzékelhető formáival. Az ambivalencia a zene érzéki gyönyörűségével kapcsolatban, amely könnyen elvonja a figyelmet a valódi belső imádságról, a szentírás tanításának erkölcsi és teológiai mondanivalójáról, valamint könnyen szétszórttá tesz az üdvös összeszedettség

helyett, a 4. században általánosnak tekinthető. Megfigyelhető az óvatosság Szent Ágoston esetében is, aki azonban hangsúlyozza az egyházi éneklés, különösen a *jubilatio* fontosságát, és valójában kidolgozza a zene és éneklés keresztény teológiáját. A korai dialógusokból és a Vallomásokból is tudjuk, hogy megtéréseinek időszakában – miután lemondott a rétori hivatalról, visszavonult Cassiciacumba, majd megkeresztelkedett Milánóban – a zsoltárok és himnuszok kiemelkedő szerepet játszottak lelki fejlődésében. Amellett érveltünk, hogy az énekléssel kapcsolatos nézetei ennek az élménynek a hatása alatt formálódtak azzá az esztétikai-teológiai tanítássá, amely következetesen megjelenik a Vallomásokban, homíliáiban és zsoltármagyarázataiban.

Kutatásokat végeztünk továbbá az Isten identitását kifejező istennevek és az egyéni identitást átalakító imádság kapcsolatának területén, ahol megmutatkozott, hogy Isten nevének kérdése, különösen pedig Jézus nevének teológiai jelentősége és aszketikus szerepe nem csupán a keleti szellemiségben bukkan fel, hanem Nyugaton is jelen van, ahol viszont a teológiai és egyházi köztudatban csekélyebb figyelemben részesül. Az egész problematika gyökerei a szüntelen imádság kérdéséhez vezetnek vissza, idővel azonban olyan teológiai dimenziók kapcsolódtak a jelenséghez, amelyek a legkiválóbb és legjelentősebb keleti gondolkodókat készítették állásfoglalásra. Miután a szüntelen imádság problémájára tett órigenészi javaslat, a kifejezett imádságnak tekinthető cselekvés és az implicit imádságként felfogható egyéb tevékenységek szétválasztása nem aratott sikert az ókeresztény teológiában, a szüntelen imádság legkésőbb a 6. századtól, a gázai monasztikus iskolától fogva elsősorban Jézus-formulák ismétléséhez kezdett kötődni, s innen indult el az a folyamat, amelynek során az aszketikus és lelkiségi megfontolásokhoz egyre több teológiai reflexió társult.

A harmadik nagyobb tématerület az istentan, az isteni pedagógia értelmezése és az egyéni önformálás, spiritualitás összefüggéseinek vizsgálata volt a korai patrisztikus történelemteológia horizontján. Irenaeus 2. századi khiliaszta történelemfelfogását szoros összefüggésbe hoztuk az isteni pedagógiáról és az egyéni aszkézisről alkotott elméletével – szembeállítva Ágoston módosult történelemfelfogásával és aszketikus nézeteivel. Ezzel összefüggésben megvizsgáltuk Irenaeus eucharisztikus tanítását, rámutatva arra, hogy ha Krisztus testi megjelenése a világ teremtésének célja, amint azt Irenaeus tanítja, akkor végső soron minden teremtmény e cél szolgálatára alkotott meg, különösen azok, amelyek az emberi test növekedését és fenntartását szolgálják. A testet éltető kenyér, a víz és a bor tehát eleve eucharisztikus célból teremtett: azért tudniillik, hogy belőlük épüljön fel majd Jézus Krisztus teste, az a test, amely ugyan halandó és romlandó, de amelyet a Szentlélek halhatatlanná és romolhatatlanná változtatott a feltámadásban. Jézus Krisztus testi megjelenésének, szépségének és/vagy rútságának kérdése a patrisztikus teológiában vissza-visszatérő téma, ezért megvizsgáltuk a Krisztus testi megjelenésével kapcsolatos patrisztikus elgondolásokat, részletesebben foglalkozva Szent Ágoston tanításával. A hippói püspök ugyanis nem csupán átvette és összegezte a hagyományból megismert nézeteket, hanem a lehető legszélesebb összefüggésben, a teremtés-újáteremtés tipológiája alapján egy olyan, nagy hatású gondolati rendszerben helyezte el azokat, amelyet méltán nevezhetünk teológiai esztétikának.

Eredményeinket a második pályázati év lezárultáig 20 szaktanulmányban/könyvfejezetben – közülük négy angol nyelvű, egy német – és két, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott fordításkötetben publikáltuk. A megjelent publikációk ingyenes (open access) elérhetősége néhány esetben (külföldi megjelenés esetén eltérő szabályozás, valamint kiadói elvárások) mindmáig nehézségekbe ütközik. A tervezett tanulmányutak és konferenciárészvételk a pandémia miatt 2020-ban elmaradtak.

A kutatás harmadik évében (2020-2021) a kutatócsoport a személyiségformálás ókeresztény gyakorlatát és elméletét öt szempontból vizsgálta meg, kapcsolódva a késő ókorral foglalkozó patrisztikus tudományosság „kulturális fordulatához” (Philip Rousseau) és reflektálva az elmúlt években a nemzetközi szakirodalomban megvilágított hiányosságokra. 1) a képmás-teológia és a személyiség formálása; 2) a tekintély szerepe a személyiség-formálásban, 3) a bűnbocsánat-teológiája és a személyiség formálása, 4) a zene szerepe a személyiség formálásban, 5) a zsoltárok teológiája és az éneklés szerepe a személyiség formálásában.

1. Az önformálás lényeges dimenziójaként felfogott emberi átalakulás kérdése hosszú évek óta jelen van ugyan a patrisztikus kutatásokban, ám csak az elmúlt években fogalmazódott meg, hogy az Isten képmására teremtett létezőnek tekintett ember átalakulási folyamata és az aszketikus teológia közötti összefüggések még alig vannak megvilágítva (vö Gabrielle Thomas: *The Image of God in the Theology of Gregory Nazianzenus*. Cambridge UP, 2019). Az ókeresztény képmástannak ezért alapvető jelentősége van minden vizsgálódásra nézve, amely az emberi transzformáció folyamatát igyekszik megérteni. Minden más megvilágításba kerül, ha az ember istenképisége nem létének valamely pontosan azonosítható vetületére vonatkozik, hanem arra, hogy teremtésénél fogva arra irányul, aki maga Isten képmása. Jól ismert tény, hogy az emberi istenképiség értelmezésének hagyományában idővel

(sokszor már egészen korán) azok az elgondolások kerültek előtérbe, amelyek szerint az ember általában képezi le Istent vagy az isteni természetet, s ezért lokalizálható, hogy miben áll képmásisága. Így volt megjelölhető az ember értelmessége (Philóntól napjainkig), az uralkodásra való képességéhez rendelhető egyenes járása (Jusztinosztól Eberhard Jüngelig) vagy a férfi és a nő viszonyában jelentkező relacionalitása (Karl Barth) olyan tényezőként, amely Isten képmásává teszi. De Pál apostol nyomán már Órigenész világosan kifejtette, hogy Istennek van képmása, s az ember erre a képmásra, vagyis az Igére van teremtve (Contra Celsum VI, 63), más szóval a képmás képmása. Ennek értelmében az embernek nemcsak lennie kell valaminek, de válnia is kell valamivé, nemcsak természete van, de rendeltetése is, és az utóbbi mindig elválaszthatatlan az előbbitől. Görföl Tibor a patrisztikus képmástan feltérképezésére törekedett, mindazokkal a különbségekkel együtt, amelyek a képmásként felfogott Ige és az isteni képmásra teremtett képmásként értelmezett ember kapcsolatával, láthatóságával, történelmi szerepével és felfoghatóságával kapcsolatban jelentkeztek, s igyekezett megállapítani, mennyiben van jelen ez a képmástan az ókeresztény aszketikus teológiában. Heidl György összefoglalta a Krisztus testi megjelenésével kapcsolatos patrisztikus elgondolásokat, és részletesebben elemezte Szent Ágoston tanítását. A hippói püspök ugyanis nem csupán átveszi és összegzi a hagyományból megismert nézeteket, hanem a lehető legszélesebb összefüggésben, a teremtés-újjáteremtés tipológiája alapján egy olyan gondolati rendszerben helyezi el azokat, amelyet méltán nevezhetünk teológiai esztétikának.

2. Görföl Tibor további kutatásokat végzett abban a már korábban is vizsgált kérdésben, hogy az emberi átalakulásról kidolgozott teológiában milyen szerepet tölt be a tekintély és a vezetés. Legalább két évtizede ismertek ugyan olyan elemzések, amelyek átfogó modelleket próbálnak felállítani a késő ókori vezetési stratégiákkal és tekintélyi magatartásformákkal kapcsolatban (lásd például Claudia Rapp: *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*. University of California Press, 2005), s a pragmatikus, spirituális és aszketikus tekintély megkülönböztetésével sokban hozzájárulnak a kor teológiai-társadalmi önértelmezésének megértéséhez, de úgy tűnik, e téren még vannak megválaszolatlan kérdések, például az aszketikus tekintélyeknek tulajdonított tudás és a tőlük elvárt imádság szempontjából. Ezért közelebről is megvizsgálta e szempontból a gázai monasztikus korpusz anyagát, mivel úgy tűnik, az teológiatörténeti állásfoglalások és a 6. századra kiérlelt aszketikus hagyomány különlegesen gazdag szintézisét nyújtja.

3. Miután az előző évben beható figyelmet szentelt a bűnbánat ókeresztény hagyományainak, Görföl Tibor a bűnbocsánat és a megbocsátás kérdéskörét állította középpontba. Az ókeresztény egyháztörténetben már régóta él az az elgondolás, hogy a kereszténység ókori vonzerejében fontos szerepe volt a megígért bűnbocsánatnak (lásd például Christoph Marksches: *Das antike Christentum. Frömmigkeiten, Lebensformen, Intuitionen*. Beck, 2016), s ennek vertikális (az Istentől nyerhető bocsánat felszabadító hatása) és horizontális (az emberi megbocsátás átalakító ereje) kiterjedése egyaránt bőséges anyagot kínál a tájékozódáshoz. Görföl Tibor elsősorban azt vizsgálta meg, hogy a bűnbánatról szóló, továbbá szentségtani és monasztikus szövegekben hogyan fonódik össze a két dimenzió.

4. A zenei vonatkozású kutatás két irányban folytatódott, kapcsolódva a korakeresztény zenei gondolkodáshoz, a zene énfőmálásban betöltött szerepéhez. Heidl György ezirányú kutatásainak centrumában Szent Ágoston mellett Remesianai Nicetas püspök zeneteológiai munkássága került. Mindkét szerző esetében egy-egy önálló tanulmányban kimutatta az antik zeneelmélet hatását, valamint szerves kapcsolódásukat a patrisztikus korszak zeneteológiai és liturgikus hagyományaihoz. A két ókeresztény szerző zeneteológiájának összehasonlító elemzését bemutatta 2021. márciusában a F fiatal Kutatók és Doktoranduszok XI. Nemzetközi Teológuskonferenciájának felkért főelőadójaként. Kárpáti András arra kereste a válaszokat, hogy a római keresztény elithez tartozó Boethius énfőmálásának lényeges mozzanataként megszülető ifjúkori zeneelméleti munka milyen hatással volt a latin nyelvű középkor zenei, zeneelméleti gondolkodására. A *De institutione musica* a Boethiust ért legfontosabb szellemi hatások – görög újplatonizmus, latin nyelvű pogány irodalom, görög és latin egyházatyák – valamiféle egységbe foglalására tűnhetett ideális feladatnak. Erre ösztönzést adhattak egyebek mellett a paideia-eszmény, az *artes liberales* görög és római előzményei, Boethius számára különösképpen a szintén ebben gyökerező fiatal kori *De musica* Szent Ágostontól. A kutatói évben igyekezett feltárni, melyek azok a kulturális jelenségek és történeti okok, amelyek folytán a görög zeneelmélet teljes körű összefoglalása kivitelezhetetlennek bizonyult az ókor határán a 6. század elején, és amelyek helyenként jól kitapinthatóan szétfeszítik a *De institutione musica* szerkezetét, és talán közrejátszhattak a mű befejezetlenségében is, továbbá amelyek éppen emiatt a jellegzetességük miatt tökéletesen alkalmassá tették a művet és szerzőjét, hogy a középkori matematikai zeneelméletírás legfőbb példájává, autoritásává váljék. A boethiusi „nagy összefoglalásban” rejlő hiány járulhatott hozzá ahhoz, hogy a Karoling udvarból kiindulva a kora középkori kolostorokban a tudós szerzetesek sorra írják a zeneelméleti traktátusaikat, de a boethiusi örökség biztonságos mentsvárába húzódva a nap mint nap művelt

gyakorlati éneklésben testet öltő musicát jó ideig úgyszólván érintetlenül hagyassák. A kutatási időszakban ezekhez kapcsolódóan megjelentetett egy tanulmányt, és elkészült a magyar nyelvű szakterminológia megalkotásával.

Kárpáti András zeneelméleti kutatásának másik iránya a POxy 1786 papiruszon töredékesen, de hanglejegyzéssel együtt fennmaradt legkorábbi ókeresztény zenei emlék, a Szentháromság-himnusz kontextusba helyezése. Első lépésben azt próbálta meg feltérképezni, hogy a himnusz szövegére is igaz-e, ami a himnusz dallamát megőrző notációra, hogy bár keresztény közösség énekéről van szó, a szöveg kép- és motívumkészlete a korábbi pogány görög költészetben gyökerezik. A kutatás során talán némileg meglepő módon, óvatos igenlő választ adott a feltett kérdésre. Ugyanakkor több megválaszolatlan kérdés is maradt, miközben a legújabb szakirodalom fontos eredményeket hozott a himnusz dallamiságát illetően. E kérdések tovább gondolásához, illetve saját álláspont megfogalmazásához további kutatás, az áttekintendő szakirodalom bővítése látszott szükségesnek. A mikrofilológiai kérdések tisztázása (szövegkritika, illetve a zenei notáció kérdéses locusai) után a kutatás következő szakaszában Cosgrove nyomán a papirusz kulturális kontextusának (a 3. századi egyiptomi keresztény közösségeknek) szentelt behatóbb figyelmet, továbbá annak a kérdésnek, hogy a notáció alapján feltételezhetünk-e hangszeres kíséretet. A kutatási időszakban a témához kapcsolódóan anyaggyűjtést és rendszerezést végzett a készülő tanulmányhoz.

5) Somos Róbert az órigenészi zsoltárhomíliák fordítása után monografikus munkát kezdett írni Órigenész Zsoltár-exegéziséről, amelyben nem csupán a homíliák anyagát vizsgálja, de figyelembe veszi az egyéb órigenészi töredékeket. Heidl György átfogó tanulmányban elemezte Nicetas érvrendszerét a zsoltárok éneklése mellett, és lefordította, valamint rövid bevezetővel látta el Nicetas homíliáját a zsoltáréneklés hasznosságáról. Ebben az időszakban 7 magyar, egy angol, két német nyelvű tanulmány született, két fordításkötet készült el, egy forrásszöveg fordítása jelent meg, és 4 konferenciaelőadást tartottunk.

A kutatás negyedik évében (2021-2022) továbbra is az ókeresztény kor zenéjére, a patrisztikus zeneteológiára, a himnuszok, zsoltárok és az aszketikus gyakorlatok személyiségformáló szerepére fókuszáltunk. Kárpáti András elkészítette és publikálta a pályázatban vállalt szaktanulmányt a ma ismert legkorábbi keresztény ének szövegéről és dallamáról, amely egy gabonaszállítási lajstrom túloldalán maradt fenn („Az ókeresztény Szentháromság-himnusz (P.Oxy. 1786) és az oxyrhynchosi zeneélet a 2–3. században”). A Kr. u. 3. századból papiruszon megőrzött Szentháromság-himnusz dallama sokszáz évvel előzi meg a bizánci hanglejegyzéssel rögzített legkorábbi keresztény zenei emlékeket, és a szöveg is a legkorábbi keresztény liturgikus énekek egyike, ha éppen nem a legkorábbi. A himnusz ugyanakkor az antik „pogány” görög zene ma ismert (egyik) legkésőbbi hangzó emléke. A tanulmányban három kérdéskört érint. (1) A Kr. u. 2–3. századi oxyrhynchosi zenei emlékekkel összevetve tárgyalja az oxyrhynchosi Szentháromság-himnusz zenei kifejezőeszközeit. (2) Mivel az Oxyrhynchosban komponált és/vagy itt (is) énekelt keresztény himnusz minden kétséget kizáróan helyi zenei élet egyik reprezentáns dokumentuma, ezért a 2-3. századi oxyrhynchosi zeneélet további dokumentumai segítségével vizsgálható, mi mondható el arról a kulturális kontextusról, amelyben a himnuszt éneklő helyi görög keresztény hasznát vette az akkoriban egyedül a hivatásos zenészek számára érthető és értékelhető hanglejegyzésnek. (3). Végül felteszi a kérdést: mondhatunk-e bármi specifikusat a Kr. u. 3. század végi oxyrhynchosi görög nyelvű keresztény közösség(ek) zeneéletéről, "kultúrahasználatáról".

Somos Róbert továbbra is a Zsoltárok patrisztikus értelmezési hagyományát kutatta, kiterjesztve a vizsgált szerzők és szövegek körét. Órigenészen kívül Vak Didümosz zsoltármagyarázó hagyatékának feldolgozására került sor. A témában négy előadást tartott: „A szentírásértelmezés hangsúlyváltozásai Órigenész életművében”; „A zene Órigenész Zsoltárhomíliáiban”; „Az ókeresztény filozófiai iskola Alexandriában”; és „Vak Didümosz magyarázatai a Zsoltárokról.” Megjelent egy angol nyelvű és három magyar nyelvű tanulmánya Órigenész zsoltármagyarázataihoz kapcsolódva, továbbá elkészített két magyar és két angol nyelvű tanulmány, amelyek később megjelentek („Jeromos Zsoltár-értelmezései és az órigenészi hagyomány.”; „Moral teaching in Origen's interpretations of Psalms.”; „Origen and Plotinus on Vocal and Instrumental Music.”; „Órigenés a borról.”

Heidl György folytatta az ókeresztény kor szakrális zenéjével, a zsoltározással és az éneklés lelkigyakorlatos szerepével kapcsolatos kutatásait. Ennek eredményeképpen megjelent egy angol-magyar kétnyelvű könyv (Lassú ébredés – Slow Awakening) online letölthető zenei anyaggal, ókeresztény himnuszok fordításával, magyarázatával és zenei feldolgozásával. Fentebb jelzett kutatásai eredményeit publikálta egy angol („Augustine on Singing”) és egy magyar nyelvű („A zsoltáréneklés teológiája: Remesianai Niceta”) tanulmányban, valamint elkészített két, a kutatás legutóbbi szakaszában készült magyar nyelvű tanulmányt is, amelyek később megjelentek („Nevelésfilozófia és személyiségfejlesztés Augustinus korai írásaiban”; „Természetellenes halál, természetes

gyász: Augustinus, a szír Rufinus és Órigenész”). Az előbbi munkában Augustinus nevelésfilozófiájával és teológiai antropológiájával foglalkozik, utóbbiban a lelkipásztori gondoskodás szempontrendszerét az ún. pelagianus-vita fényében mutatta be. A témában konferenciaelőadást tartott. A zenetörténeti kutatások szempontjából kiemelkedő jelentőségű szerző, Remesianai Nicetasnak zeneteológiájáról publikált átfogó elemzésében kimutatta, hogy Niceta felfogásában a keresztény zene a zsoltár- és himnuszénekelés, amely egyesíti magában mindazt az értéket, amit az antikvitás általában a zenének tulajdonított. A keresztény zene előzménye Niceta szerint azonban nem a „pogány” világban keresendő, hanem az ószövetségi szentek és próféták énekeiben, amelyek erejüket, szépségüket és hatékonyságukat előzetesen Krisztus erejéből merítették a Szentlélek ihletésére, ezért az ókeresztény exegetikai irodalomhoz és ikonográfiai hagyományhoz hasonlóan az ókeresztény zene is tipologikus: az ószövetségben előképi természete van, az egyházban pedig teljessé lesz.

Görföl Tibor folytatta a Nüsszai Gergely munkásságával kapcsolatos elemzéseit, amelyek tárgya részben a theória, a teoretikus/kontemplatív/szemlélődő élet gergelyi koncepciója, részben az énfórmálás erényteológiai vetülete volt. Eredményeit a theória európai fogalomtörténetéről szervezett budapesti konferencián mutatta be, Gergely erényteológiájának összefoglalását pedig egy olyan tanulmányban végezte el, amelynek kíséretében Gergely egyik beszéd-sorozatának (*De oratione dominica*) egy darabját is lefordította. Emellett az énfórmálás ókeresztény hagyományának szempontjából kitüntetett jelentőségű Evagriosz Pontikosz Hitvalló Maximosznál jelentkező recepcióját és korrekcióját vizsgálta, Maximosz ugyanis segítséget nyújt annak megértésében, miként lehetett Evagriosz heterodox elgondolásaival szembehelyezkedve műveinek „korrektív olvasatát” (Rowan Williams) nyújtani a késő ókorban. Eredményeit a Budapesten rendezett nemzetközi Maximosz-konferencián mutatta be, az előadás írott formája megjelenés előtt áll. Folytatta a pályázatban szintén előtérbe állított Poitiers-i Hilarius munkásságának kutatását, főként abból a szempontból, hogy tanbeli és aszketikus téren miként végzett közvetítői tevékenységet Kelet és Nyugat között. Idevágó eredményeit a Nikaiai zsinat 1700. évfordulójára előkészülő nemzetközi konferenciasorozat első rendezvényén mutatta be 2022 szeptemberében, szerkesztett változata azóta megjelent. Megemlíteném, hogy Görföl Tibornak az énfórmálás aszketikus (főként a bűnbánattal összefüggő) elemeit és tanbeli (főként krisztológiai) háttérét bemutató írásai ebben az időszakban francia, lengyel, horvát, szlovén és német nyelven is megjelentek.

A pandémia miatt engedélyt kaptunk a kutatás egy évvel történő meghosszabbítására. Ebben a záróévben (2022-2023) Görföl Tibor az énfórmálás ókeresztény aszketikus stratégiáival kapcsolatban közelebbről megvizsgálta azokat a szövegeket és beszámolókat, amelyek kitüntetett figyelmet szentelnek a rossznak és a „személyes” gonosznak; tanulmányozta Hilarius teológiáját; kutatta a *theoszisz / deificatio* fogalmának alakulását a keleti és nyugati teológiai hagyományban. Ami a személyes gonosz fogalmát illeti, a patrisztikus irodalmon belül ez elsősorban a démonológia kérdéskörét jelenti. Azóta, hogy a késő ókor keresztény irodalmának tanulmányozásában bekövetkezett az úgynevezett „kulturális fordulat”, vagyis polgárjogot nyert a kulturális és társadalmi átalakulási folyamatokra figyelő megközelítésmód, a démonológia vizsgálata hatalmas átalakulásokon ment keresztül és nagy népszerűségnek örvend. Sok mindent megtudtunk arról, milyen szellemiség, gondolkodásmód és világlátás keretei közé helyezkedik a démonok megítélése, mennyire összetett stratégiát követnek a démonokról beszélő szerzők, és miről árulkodik a démonok megannyi megjelenítési formája (fekete fiú, nő, vadállat és még számos egyéb). Az elmúlt években ugyanakkor fokozott figyelem irányult a gonosz jelenlétének és érvényesülésének egy másik terepére: a civilizációs és városi viszonyokra. Tertullianus óta ismert az a hagyomány, amely a démonok tevékenységét főként a városi kultúrához köti, és ez a hagyomány felülmúlhatatlanul erőteljes lelkipásztori igénnyel érvényesült Aranyszájú Jánosnál. Kutatásának eredményeit a *Communio* c. folyóiratban publikálta („Mi vagyunk a testük. A személyes gonosszal vívott küzdelem a patrisztikus irodalomban”).

Emellett folytatta Poitiers-i Hilarius életművének kutatását, és részt vett a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán „The Background of the First Council of Nicaea. Open Questions” címmel rendezett nemzetközi konferencián, ahol Hilarius teológiájának keleti és nyugati vonatkozásairól, illetve teológiájának és aszketikus programjának összefüggéseiről beszélt (Hilary of Poitiers. Christological Motives between East and West). A témában megjelenés előtt álló tanulmánya: Poitiers-i Hilarius krisztológiájának és antropológiájának nyitott kérdései. *Sapientiana* 16 (2023).

Az énfórmálás szempontjában nagy jelentősége van az átistenülés, a *deificatio* hagyományának, amely teljes átalakulási programot fejez ki az egyéni életúttal és végső rendeltetéssel kapcsolatban. Különösen érdekes kérdés, vajon az átistenülésnek valóban létezik-e nyugati hagyománya, s vajon mennyiben különbözik a keletitől. Még a keleti hagyomány feltérképezésének is vannak nehézségei, nem meglepő tehát, hogy a nyugati vizsgálata különös

óvatosságot igényel. Igen tanulságosak azok a megfigyelések, amelyek szerint bár maga a *deificatio* kifejezés csak a 9. században jelent meg Nyugaton (Iohannes Scotus Eriugenánál), a tartalma számos gondolkodónál hangsúlyos. A fogalomhasználat szempontjából megfigyelhető nyugati tartózkodásnak több oka van: részben az, hogy a klasszikus latinban ismeretlen volt a *theószisz* megfelelője (az isteni rangra emelkedő uralkodóval *consecratio* történt, nem *deificatio*, s nem *deusszá* vált, hanem *divusszá*), a nyugati szerzők nem akarták az átistenüléssel kapcsolatos elgondolásokkal terhelni a katekumeneket, vagy éppen teológiai megfontolások vezérelték őket, attól tartottak például (főként Nagy Szent Leó), hogy a *deificatio* fogalma azt a benyomást keltheti, miszerint Krisztus emberségét elnyelte az istensége. A témában tanulmányt publikált („Végesként a végtelenben: Az átistenülés újabb értelmezései”). A pályázat keretében elkészítette Gázai Barszanuphiosz és Gázai Ióannész levelei első két gyűjteményének (1–137. levél) fordítását. A fordításhoz a gázai monasztikus irodalommal foglalkozó korábbi tanulmányai alapján terjedelmes kísérőtanulmányt készített. A teljes levélkorpusz magyar fordításának kiadása a következő években folytatódik, évente átlagosan további 150 levél fordításával.

Heidl György a záróévben egy magyar és egy angol nyelvű előadásban mutatta be az ókeresztény katekézisek szemléletformáló hatását ikonográfiai összefüggésben egy ókeresztény-korabizánci cancellum-pillér részletes elemzésével. A Gorsiumi Múzeumban kiállított márvány-faragvány szoros kapcsolatba hozható a teremtéstörténet ötödik napjának értelmezéseivel, amint azok Kaiszareiai Baszileiosz és Milánó Ambrus katekumeneknek tartott Hexaameron-homíliáiban megjelennek (‘Hozzanak elő a vizek...’: Egy különleges pannoniai ókeresztény faragvány jelképrendszere”; „The Iconography of an Early Christian Cancellum Pillar in Gorsium”) A pillér ikonográfiai vizsgálata és a szakértő által elvégzett anyagelemzése egyaránt a keleti, bizánci eredetet támasztja alá.

Egy további, magyar nyelvű előadásában („Kő, papír olló: muréna, rák, polip”) bemutatta, hogy a muréna, a rák és polip küzdelmét megjelenítő mozaikok és falfestmények erkölcsi jelentéseket hordozó emblémaként nagy népszerűsége tettek szert a Római Birodalomban a köztársaság-kor végétől kezdve, és egyéb halábrázolásokhoz hasonlóan megtalálhatók voltak magánházakban és közfürdőkben egyaránt. A Kr. u. 2. században Aelianus és főként Oppianus morális természetű megjegyzéseket fűzött e vízilények természetes viselkedéséhez. Ezzel egyidőben keresztény szerzők, mint a Barnabás-levél szerzője és Antiókhiai Theophilosz, továbbá a 3. században Órigenész részint a Levitikák étkezési előírásai, részint a teremtéstörténet ötödik napjának elbeszélése kapcsán a szó szerinti túl átvitt jelentésben is értelmezték a vízi lényeket. A 4. században Ambrus és Vazul, ragaszkodva az elbeszélés történeti igazságához, és ahhoz az alapelvhez, hogy Isten csakis jó dolgokat teremtett, az állatokat abból a szempontból is hasznosnak tartották, hogy természetes viselkedésük az emberek számára erkölcsi tanulságokkal szolgál. A vízi lények közül ennek alátámasztására kiemelték a rákot, a polipot és a murénát, aminek feltehetőleg az lehetett az oka, hogy hallgatóságuk, a katekumenek számára a vízilények e csoportja jól ismert volt a népszerű képzőművészeti ábrázolásokról, az irodalmi hagyományban már kézenfekvő erkölcsi tanulságok társultak hozzájuk, és nem álltak szoros kapcsolatban a pogány mítoszokkal.

Megjött egy hosszabb magyar nyelvű tanulmánya („Természetellenes halál, természetes gyász: Augustinus, a szír Rufinus és Órigenész.”), amelyben bemutatta, hogy a halál természetellenességéről szóló augustinusi teológia forrása, amely a nyugati teológia későbbi fejlődése szempontjából alapvető jelentőségű volt, a pelagiánus vitában keresendő. Pelagius és az úgynevezett "pelagiánusok" a halál természetessége mellett érveltek, mert úgy vélték, hogy a halál nem Ádám bűnének büntetése, amely a bűnrel együtt az utódokra is átöröklődött, hanem a teremtéskor adott testi-lelki emberi lény eredendő tulajdonsága. Szerintük Ádám bűne csak Ádámnak ártott, nem rontotta meg az emberi természetet, és nem korlátozta az ember azon képességét, hogy a jó és a rossz között válasszon. A halál ismerete erényes életre vezet, és visszatart a gonosz cselekedetektől, de ha nem is így tesz, akkor is jó, mert véget vet a bűnös rossz cselekedeteinek. Ebben a kérdésben Augustinus következetesen szembefordult a pelagiánus hagyománnyal, és bizonyos mértékig Ambrus milánói püspökkel is. Ennek egyik oka Augustinus antropológiája, amelyet mélyen meghatározott a Genézis könyvének kulcsfontosságú verseinek órigenészi értelmezése, és amelyet soha nem volt képes vagy hajlandó igazán átgondolni. A másik ok az a kivételes pszichológiai és lelkipásztori érzékenység, amely Ágostonra jellemző volt, valamint az a törekvése, hogy a felebaráti szeretet és az istenszeretet fogalmát szorosan összekapcsolja.

Megjelent egy további tanulmánya Augustinus korai, a cassiciacumi dialógusokban és az ún. *Disciplinarum libri* gyűjteményben kifejtett nevelésfilozófiai koncepciójáról („Nevelésfilozófia és személyiségfejlesztés Augustinus korai írásaiban”), mely szerint az igazság befogadásához nem elegendő megfelelő értelmi képességekkel rendelkezni. Ontológiai értelemben minden emberhez közel van, de morálisan nem mindenki áll közel hozzá. Augustinus szerint ezért a nevelés célja, hogy megszerezzük azokat a képességeket, amelyek birtokában

meghallhatjuk a bennünk lakozó isteni Tanító hangját. A logikus rendszerbe szervezett tudományok tanulmányozása és a helyes életmód fokozatosan elvezet ehhez a benső Tanítóhoz, „aki az emberek által adott külső jelek révén figyelmeztet minket, hogy belül hozzá fordulva nevelődjünk, és akit szeretni és ismerni maga a boldog élet. Mindenki azt állítja, hogy ezt keresi, de csak kevesen vannak, akiket betölt az öröm, mert valóban megtalálták” (*De magistro* 11.38).

Az ókeresztény kor zeneteológiájával kapcsolatos kutatásai alapján a korábban már publikált magyar nyelvű közlemények után angol nyelvű tanulmányban elemezte és elhelyezte a tradícióban Remesianai Nicetas zoltáréneklésről mondott homíliáját. A tanulmányt közlésre elfogadták, gyűjteményes kötetben jelenik meg a Brill kiadó gondozásában várhatóan 2024 első felében (*The Theology of Psalmody in Nicetas of Remesiana*). Szintén a közeljövőben, még 2023 végén megjelenik egy angol nyelvű tanulmánya Jeromos és Chromatius püspök kapcsolatáról, az aquileiai bazilika mozaikpadlójának Jónás-jelenetei és Jeromos Jónás-fordításának és kommentárjának összefüggésében (*Jerome, Chromatius and the Plant of Jonah*. In: *Sanctus Hieronymus Dalmatiae Vir Illustris*).

Mivel az előző kutatási évben elkészült és leadott Boethius-kötet megjelenését a kiadó a 2023-as évre ütemezte át, Kárpáti Andrásnak lehetősége nyílt arra, hogy – a kiadóval és a vezető kutatóval egyeztetve – a kötethez eredetileg mellékelte rövid bevezetést nagyobb ívű tanulmánnyá dolgozza át. Ebben egyrészt felvázolta a mű keletkezésének antik görög és ókeresztény előzményeit, másrészt a középkori keresztény zeneelmélet-irodalomra gyakorolt hatásának fontosabb elemeire is kitért („Az összhangzó számok tudománya. Bevezetés Boethius zeneelméleti traktátusához.”)

Somos Róbert a kozmosz szépsége témájának filozófiai és patrisztikus értelmezési hagyományát kutatta, továbbá jórészt Órigenész Római levél kommentárját fordította. Előadást tartott Epiktétosz az ókeresztény hagyományban címmel, amelyben megkérdőjelezte az Órigenésznél korábbi Epiktétosz-recepció létezését, és megpróbálta megmutatni, hogy természetére nézve miben különbözik egymástól a sztoikus filozófus gondolatainak felhasználása Órigenésznél és a kései szerzetesi hagyományban. A korábban előadott, az idén szerkesztett formában megjelent „Órigenész a borról” c. tanulmányában elemezte Órigenész spirituális exegézisét, amely szerint a bor szellemi táplálék, magasabb rendű a kenyéرنél, mert a morális oktatáson túl a legmélyebb titkokba vezet be, örömforrás. A zene Órigenész Zoltárhomíliáiban c. előadásának szerkesztett változatában kimutatta, hogy Órigenész a zoltárok zenei utalásait jórészt átvitt értelemben veszi, a vokális zenét magasabbra értékeli az instrumentális zenénél, mert az előbbi már eloldozódik az eszköznek, instrumentumnak tekintett testtől. Az ókeresztény filozófiai iskola Alexandriában c. könyvfejezetben jórészt Alexandriai Kelemenre és Órigenészre koncentrálna mutatta be oktatási tevékenységük azonos és különböző elemeit.

A munkacsoport által végzett kutatások filozófiai, teológiai, exegetikai, etikai, esztétikai, zenelméleti és zenetörténeti jellegűek voltak. A kutatás eredményességét számszerűsítve mutatja a 27 folyóiratcikk, 24 könyvfejezet, 6 könyv, 7 konferenciaközlemény (amelyek közül 13 idegen nyelven jelent meg) és számos fordítás, amelyek egy kisebb része még kéziratban van, megjelenésre elfogadva. Végezetül a kutatócsoport nevében köszönetünket fejezem ki az NKFIH-OTKA támogatásért, amely lehetővé tette a fent részletezett kutatások elvégzését.

Prof. Heidl György egyetemi tanár, vezető kutató

Pécs, 2023. szeptember 1.